

реакцій [4, с. 35]; є парамовним елементом як і голос, тон, кінема, адже є додатковим до мовного звукового коду, задіяний у процесі мовної комунікації та здатний передавати смислово інформацію (інколи людині досить поцокотіти зубами аби комунікат зробив відповідні висновки про її емоційно-фізіологічний стан).

Інші значення виникають на тлі інших соціально зумовлених, внутрішньомотивованих чинників як переосмислення міжособистісних стосунків з орієнтацією на символічність людських органів. Наприклад: вторинні значення фразеологізму *клацати зубами* називають ті поведінкові акти, які сприяють становленню особистості в соціальній групі, утвердженню свого Я, досягненню ідеалів та цілей тощо. Філогенетично це пояснюється важливістю зубів для первісної людини, тією роллю, яку вони виконували в процесі еволюції.

Фразеологічні одиниці, які „озвучують” голосову поведінку носія мови, функціонують у процесі комунікації не лише як мовні елементи для передачі інформації, смислів, ідей. У такому плані вони є транслятором ментальності народу, зберігають у своїй структурі голос не однієї, конкретної людини, а етносу загалом з його неповторними інтонаціями і переживаннями.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Жайворонок Віталій Вікторович. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – [2-е изд.]. – СПб., 2007. – 783 с.
3. Колшанский Г. В. Паралингвистика / Геннадий Владимирович Колшанский. – [2-е изд.]. – М. : КомКнига, 2005. – 96 с.
4. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика : [монография] / Геннадий Ефимович Крейдлин. – М. : „Новое литературное обозрение”, 2002.
5. Словник фразеологізмів української мови [уклад. В. М. Білоноженко та ін.] – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Стаття надійшла до редакції 04.10.2010 р.

УДК 81.161: 223

В. А. Городецька

МОВНА КАРТИНА СВІТУ У ФОЛЬКЛОРНІЙ ТРАДИЦІЇ

Городецька В. А. Мовна картина світу у фольклорній традиції.

У статті розглядається питання щодо мовної картини світу, аналізується тематичне поле «Тварини», що реалізується в українських та російських ліричних піснях. Простежується відображення світоглядних позицій народів, сприйняття та осмислення оточуючого середовища та його відображення в мові.

Ключові слова: мовна картина світу, світосприйняття, тематичне поле.

Городецкая В. А. Языковая картина мира в фольклорной традиции.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся языковой картины мира, анализируется тематическое поле «Животные», которое реализуется в украинских и

русских лирических песнях. Прослеживается отображение мировоззренческих позиций народов, восприятие и осмысление окружающей среды и ее отображение в языке.

Ключевые слова: языковая картина мира, мировосприятие, тематическое поле.

Horodetska V. A. The language picture of the world in the folk-lore.

The article deals with the question which concern the language picture of the world, the theme field “Animals”, which realizes in the Ukrainian and Russian lyric songs, is analyzed. The representation of the peoples’ world-views, the perception and comprehension of the environment and its reflection in the language is also presented here.

Key words: the language picture of the world, comprehension of the world, the theme field.

Проблема визначення «мовної картини світу» стосується багатьох царин пізнання. Філософія, культурологія, психологія, соціологія, лінгвістика намагаються витлумачити саме поняття «мовної картини світу», а також окреслити ключові аспекти її вивчення. Поняття «мовної картини світу» до кінця точно не визначено ні в філософії, ні в лінгвістиці. Водночас із глобальними теоретичними дослідженнями лінгвофілософського характеру, з’являються часткові лінгвістичні різноаспектні студії. Так, це наукові розвідки Н. Д. Арутюнової, Т. В. Булигіної, Є. С. Кубрякової, М. В. Піменової, Ю. С. Степанова та багатьох інших мовознавців [5]. Лінгвофілософські розвідки В. Фон Гумбольдта [4] заклали основи усвідомлення того, що через мовні явища можна зрозуміти тип мислення, світосприйняття, психологію кожного народу, адже «мова походить, безперечно, <...> із людини, у мові не існує нічого випадкового <...>, кожен народ говорить так, як мислить, і мислить так, бо він так говорить, і те, що він так мислить і говорить, значною мірою походить загалом із його духовних і фізичних задатків, <...> і знову переходить в них» [4, с. 98]. Мова – це та важлива ланка, що пов’язує внутрішній світ кожної людини із зовнішнім світом. Оскільки внаслідок довготривалої еволюції мови і суспільства формується мовний колектив, на становлення якого впливають екстралінгвістичні та лінгвістичні фактори, то можна передбачити, що носії однієї мови концептуально однаково сприймають життя, мають особливий «ментальний світ» мовного співтовариства, який, на думку Ю. С. Степанова [5, с. 96], і являє собою «картину світу» очима певного народу. Новий член мовного колективу, занурюючись у національну мовну стихію, отримує у спадок багатотомовий досвід спостережень, аналітичної роботи, умовиводів попередників, через слово одержує своєрідний код життя, як духовного, так і фізичного.

Певні знакові архетипи формуються в період тих далеких історичних часів, коли ще не було писемності, їх фіксацію можна, напевно, знайти у фольклорних джерелах, де відображено уявлення людей про навколишню природу та суспільство, сформульовано життєві ідеали та переконання, представлено канони метафоричних та персоніфікованих понять краси, добра, зла. Це джерело морально-етичних цінностей спричинило

підсвідомий вплив на весь подальший розвиток культури, ментальності, психології народів, на формування їх норм життя. Як справедливо зауважує В. В. Жайворонок, «етносимволіка реалій, що оточують людину, виводить на знакові явища етнокультури, які живуть передусім у слові» [2, с. 34]. Мовна картина світу народу може бути ґрунтовно досліджена через аналіз семантичних полів лексики, тому що сукупність полів та лексико-семантичних груп, з яких вони складаються, є, згідно з позицією Ю. О. Карпенка, «мовним відображенням певної ділянки об'єктивної дійсності» [4, с. 108]. Сукупність лексико-семантичних груп, семантичних полів репрезентує дійсність, пізнану народом і відображену у слові. Зіставляючи лексичні системи різних мов, ми можемо віднайти спільні та відмінні риси світобачення різних народів, навіть близькоспоріднених. У статті ми звертаємося до аналізу лексики, зокрема семантичного поля «Тварини», на матеріалі ліричних пісень українського та російського фольклору, тому що, як слушно зауважила Леся Українка, «коли де можна побачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях...» [1, с. 219].

В українській фольклорній традиції семантичне поле «Тварини» складається із лексико-семантичних груп: «Свійські тварини», «Птахи», «Риби», «Комахи». Лексеми кожної групи символізують певні життєві ситуації, уособлюють ті чи ті типи людської вдачі, соціальні типи людей.

Лексико-семантична група «Свійські тварини» складається із таких лексем: *кінь, вівця, віл, корова, бичок, теля, баран, кабан, кобила, собака, кіт*. Лексеми *кінь, вівці* символізують:

– *хлопця* в пошуках щасливого життя з коханою дівчиною, *кінь* уособлює, як правило, парубка, козака, супроводжує неодруженого чоловіка в життєвих ситуаціях: *Лиш молодий Андрієчко коня попасав, коня попасав, дрібний лист писав вже до тої Наталочки, що вірно кохав... А ти, Андрієчку, не великий пан, сідлай коня вороного та й приїжджай сам!* [1, с. 223]; *Ой що ж тебе принесло, чи човничок, чи весло? – Приніс мене сивий кінь до дівчини на подвір* [1, с. 230]; *По садочку ходжу, кониченька воджу... Через свою неньку нежонатий ходжу* [1, с. 232]; – *Дівчино моя, напій же коня з рубленої нової криниченьки, з повного відра! – Козаченьку мій, коли б я твоя, взяла б я коня за шовковий повід та й напоїла! – Дівчино моя, сідай на коня, та й поїдем у чистеє поле до мого двору* [1, с. 232]; *Чи ти чула, дівчинонько, як я тебе кликав, через твоє подвір'ячко сивим конем їхав?* [1, с. 235]; *Розпрягайте, хлопці, коні та лягайте спочивать, а я піду в сад зелений, в сад криниченьку копать, копав, копав криниченьку у вишневому саду... Чи не вийде дівчинонька рано вранці по воду* [1, с. 237]; *Ступай, коню, ступай, коню, з гори кам'яної, до тієї дівчиноньки, що чорнії брови* [1, с. 246]; *Лугом іду, коня веду, розвивайся, луже! Сватай мене, козаченьку, люблю тебе дуже!* [1, с. 302];

– *тяжкі спогади* про молодість, волю, спроба її повернути: *Запрягайте коні в шори, коні воронії, та й поїдем доганяти літа молодії*

[1, с. 255]; *Осідлаю кониченька, коня вороного, нехай несе в чисте поле мене, молодого. В чистім полі тирса шумить, катран зеленіє, в чистім полі своя воля, що й серце німіє* [1, с. 321];

– *смерть*: *Та принесе мене не мій кінь вороний, та принесе мої кості вітер буйний* [1, с. 311]; *В зеленій діброві на дубині, де козак лежить, кінь вороний стоїть, сиру землю б'є, вибиває* [1, с. 311]; *Ой на горі огонь горить, а в долині козак лежить, наквив очі китайкою, заслугою козацькою. Що в головах ворон кряче, а в ніженьках коник плаче* [1, с. 316]; *Козака несуть і коня ведуть, кінь головоньку клонить* [1, с. 317]; *Зозуля літала над ним, куючи, а коники ржали, його везучи* [1, с. 317]; *Ой приїхав з України козак молоденький, – оріхове сиделечко, ще й кінь вороненький. Ой поїхав на чужину та там і загинув, свою рідну Україну навіки покинув* [1, с. 32];

– *звितягу у бою*: *Ой чом коні гетьманській не п'ють води дунайської? Ой не п'ють, не спочивають, все на той бік поглядають, де козаки кіньми грають* [1, с. 313]; *Шабля, люлька – вся родина, сивий коник – то ж мій брат* [1, с. 315]; *Дзвонять коні підковами, а козаки шабелями* [1, с. 319].

Вівця – це уособлення статків, роботи по господарству, вони заважають пошукам коханої дівчини: *Вівці мої, вівці, вівці та отара, хто ж вас буде пасти, як мене не стане? Гей, гей!.. Гей пасіться, вівці, де високу гори, я піду до Ксені, де чорнії брови, гей, гей!* [1, с. 223].

Віл, корова, бичок, теля, баран, кабан, кобила уособлювали достаток, багатство, майновий статус нареченої, хлопця в пошуках багатой нареченої: – *Чи то, тату, тую брати, що воли-корови, чи то, тату, тую брати, що чорнії брови?* [1, с. 223]; *Ой за гаєм, гаєм зелененьким, там орала дівчина воликом чорненьким* [1, с. 229]; *Козаченько грає, бровами моргає... Вража його мати знає, на що він моргає: чи на мої воли, а чи на корови, чи на моє біле личко, чи на чорні брови* [1, с. 229]; *Вбогі дівки заміж ідуть з чорними бровами, а багаті дівки сидять з кіньми та волами* [1, с. 234]; *Нащо мені на подвір'ї воли та корови, як не буде в моїй хаті любої розмови* [1, с. 235]; *Продай, милий, сиві бички, купи мені черевички, бо я панського роду, не ходила боса зроду* [1, с. 285]; *Корова не ревуха.., а в кабана довгі вуха, а в барана круті роги* [2, с. 293]. *Лексема телята* трапляються і в колискових піснях: *Люлі-люлі, люлята! Гоніть, хлопці телята, теляточка пасуться і в хлівець заженуться* [1, с. 270].

Собака асоціювалася з неодруженим чоловіком: *Старий козак, як собака, й досі не женився* [1, с. 303].

Кіт, котик, киця також представлені в колисковій піснях: *Ой ти, коте, коточок! Не ходи рано в садочок, не полохай дівочок* [1, с. 265]; *Цить, дитино, цить, не плач, принесе киця калач... Вже недалечко – на мостику, несе калач на хвостуку* [1, с. 269]; *Ой, котику, котику, мальований хвостуку, не ходи кругом хати. Не забуди нам дитяти* [1, с. 272]; *Ой, коточок, коточок, не йди рано в садочок, не йди рано в садочок, не полохай галочок* [1, с. 273].

Лексико-семантична група «*Птахи*» представлена в українській фольклорній традиції такими лексемами: *пташок, орел, сокіл, шпак, зозуля, соловей, горлиця, курочка, галка, гуси, качка, чайка, павич, ворон, гиндик, пугач, ластівка, журавель, півень, перепеличка*. Слова цієї групи є частотними і відзначаються розгалуженою символікою.

Пташок, орел, сокіл, шпак – хлопець: *Летів пташок понад воду, скаламутив піском воду, доки дівча воду брало, із Романом розмовляло* [1, с. 222]; *Куди їдеш-од'їжджаєш, ти ж мій сизий орле, а хто мене, молодую, до серця пригорне?* [1, с. 236]; *А вже з тої криниченьки орли воду п'ють... А вже мою дівчиноньку до шлюбу ведуть* [1, с. 238]; *Сизий орел пролітає, славне військо, славне Запорізьке у поход виступає* [1, с. 313]; *Ой мала вдова сина сокола, вигодовала, в військо оддала* [1, с. 317]; *Літав, літав чорний шпак, він зозуленьку шукав. Зозуленька сизокрила на колисочці сиділа* [1, с. 271].

Соловейко – туга за коханням, волею від батьків, нещасливе подружнє життя: *Раз пізенько як мати заснула, вийшла слухать соловейка, мов зроду не чула* [1, с. 236]; *В вишневім саду ночувала, різних пташок наслухала. Соловей каже: -Тьох-тьох, тьох-тьох... Котяться сльози, як той горох* [1, с. 254].

Горлиця, курочка – щаслива доля дівчини, а *зозуленька, галка, гусонька, гуси, вутя, чайка, чаєнята* – нещасливе кохання, невдале сімейне життя, *сова, перепеличка* – дівчина, жінка: *Очерет лугом гуде, сова річкою бреде. Підіймає сова крильця, виглядає чорнобривця* [1, с. 279]; *Ой, летіла горлиця через сад, через сад, гей! Розпустила пір'ячко на весь сад! Ой! Хто ж тебе пір'ячко ізбере, ізбере, гей! Отой мене, молодую, забере, гей, забере! На курочці пір'ячко в один ряд, в один ряд, гей! Любімося, серденько, в один лад, гей, в один лад!* [1, с. 222]; *Закувала зозуленька на хаті, на розі; заплакала дівчинонька в сінях на порозі* [1, с. 227]; *Ой гиля, гиля, гусоньки на став! Добривечір, дівчино, бо я ще не спав!* [1, с. 229]; *Летить галка через балку, літаючи кряче, молодая дівчинонька ходить гаєм плаче* [1, с. 236]; *Гиля, гиля, сірі гуси, та на тихий Дунай; зав'язали голівоньку, тепер сиди та думай* [1, с. 255]; *Спитай, мати, ой, сірого вутяти, сіре вутя, ой сіре вутя, ой на морі ночує, воно ж моє горенько чує* [1, с. 25]; *Ой ти знав нащо брав мене невеличку! Мене мати годувала, як перепеличку!* [1, с. 296]; *Ой горе тій чайці, горе тій небозі, що вивела чаєнята при битій дорозі* [1, с. 325].

Курочка, качечка, павич, гусята, гиндик контекстно пов'язуються з оплатою праці (дрібний статок) у жартівливих піснях: *А в курочки жовта шия..., в качечки ряжки-бряжки..., в павича чорні брови...* [1, с. 293].

Зозуля, павич, ворон, пугач, півень, гуси, ластівки – це здебільшого звістка про смерть, розлуку: *Вже й павине пір'я наспід потонуло, а ще мого сина в гостину не видно;.. Зозуля літала над ним куючи* [1, с. 317]; *Ой закувала сиза зозуленька, сидя на тичині, зажурився козак молодий по*

своїй причині [1, с. 326]; *Ой кряче, кряче чорненький ворон да в глибокій долині, ой плаче, плаче, молодий козаче по нещасливій годині* [1, с. 258]; *Ой спав пугач на могилі, да й крикнув він: – Пугу!* [1, с. 321]; *Ой злетів півень та на ворота, сказав: – Кукуріку! Ой не сподівайся, старая матусю, свого сина довіку!* [1, с. 326]; *Налетіли гуси з далекого краю, збили, сколотили воду на Дунаю. Бодай ті гуси з пір'ячком пропали, що нас молоденьких в москалі забрали* [1, с. 346]; *Щебетали ластівочки, через море літаючи; ходять наші бурлаченьки по табору розмовляючи* [1, с. 358].

Голуби уособлюють:

– щасливе розділене кохання: *Коло млина, коло броду два голуби пили воду, вони пили, вуркотіли, ізнялися, полетіли, крилечками стрепехнули, про кохання спом'янули* [1, с. 237]; *А ми ся кохали, як голуби в стрісі, а тепер розходим як туман по лісі* [1, с. 245]; *Сидить голуб на черешні, а голубка на вишні, ой, скажи, ой, скажи, серце, дівчино, що в тебе на мислі* [1, с. 248];

– тугу за молодістю: *Із-за гори кам'яної голуби літають, не зазнала розкішнючки – вже літа минають* [1, с. 255]; скорбота за померлими батьками, звістка про нещастя: *Ой, налетіли голуби та до бідної дівчини. Та сіли-впали голуби та й у дівчини на дворі* [1, с. 262];

– звертання до дитини: *Люляй, люляй, голуб'ятко, поколише тебе татко* [1, с. 271]. *Журавлі, журавка – щасливе подружнє життя: Налетіли журавлі, сіли-впали на ріллі. Де журавка ходила, там пшениця вродила* [1, с. 261];

– звістку про життя на чужині: *Ой журавко, журавко, Да чого плачеш так жалко? Ой як мені не плакать? Да куди вийду, то вода, на чужині жити біда* [1, с. 373].

Качечка часто трапляється в колискових піснях: *А котів два, сірі, білі обидва, по бережечку ходили та качечку ловили, а качечку на юшечку, а пір'ячко в подушечку* [1, с. 272].

Лексико-семантична група «Риби» представлена лексемами *рибонька*, *щука* і є мало частотною.

Рибонька, щука – це символи дівчини, дитини: Ой, вийди, вийди серденько, Галю, серденько, рибонько, дорогий кришталю [1, с. 221]; *Щука-риба в морі грає, а Івасик спать лягає. Я рибоньки наловлю, Івасику да наварю* [1, с. 266]; *Спати би ти, спати, моя рибко, спати, бо я тя не маю коли колисати* [1, с. 270].

Лексико-семантична група «Комахи» представлена лексемою *бджоли*. *Бджоли уособлюють нещасливе сімейне життя: Ой дала мя моя мати за високії гори, не дала мя більше віна, лишень одні бджоли, а бджоли ся розлетіли, а я ся лишила, щоби мені лиха доля головку сушила* [1, с. 259].

Традиційні концепти фольклорних текстів, відображаючи ментальні уособлення українського народу, природно увійшли в поетичні та пісенні авторські тексти: *кінь, орел, сокіл – козацька воля: Їхав козак за Дунай,*

сказав: – Дівчино, прощай! Ти, **коніку** вороненький, неси та гуляй [8, с. 377]; Ой літа **орел**, літа сизий попід небесами; гуля Максим, гуля батько степами, ярами [8, с. 234]; **Орленьку** сизий, соколе бистрий, що вік на волі в завидній долі [8, с. 393]; зозуля – самотність, невлаштована доля: Чи при полі у долині диким маком ти цвітеши, чи у лузі на калині ти **зозулю** куєш? [8, с. 382]; Закувала **зозуленька** в зеленому гаї, заплакала дівчинонька дружини немає [8, с. 389]; сокіл – туга за волею: Дивлюсь я на небо та й думку гадаю, чому я не **сокіл**? Чому не літаю? Чому мені, боже, ти крилля не дав? Я б землю покинув і в небо злітав [8, с. 346]; сич, півень – емоційний стан тривоги, передчуття неспокою: Ще **треті півні** не співали, ніхто ніде не гомонів, **сичі** в гаю перекликались, та ясен раз у раз скрипів [8, с. 385]; голуб, голубка – (кохання): Чи винна **голубка**, що **голуба** любить? [8, с. 367]; собаки – вороги: Шануйтеся ж, **вражі** ляхи скажені **собаки** [8, с. 387]; голубонька, **рибонько** – звертання до коханої: Між горами там долина, в тій долині є хатина, в тій хатині дівчинонька, дівчинонька-голубонька [8, с.390]; Глянь, моя **рибонько**, – срібною хвилею стелеться в полі туман [8, с. 393].

У російській фольклорній традиції популярними є концепти, пов'язані з реаліями тваринного світу, що уособлюють певні життєві ситуації. Представлено такі лексико-семантичні групи тематичного поля «Тварини»: «Свійські та дикі тварини», «Птахи», «Комахи».

Лексико-семантична група «Тварини», яка є найбільш частотною, складається з таких лексем: **конь**, **лошадёнка**, **лошадушка**, **лошадка**, **волки**, **коровушка**, **медведица**.

Лексеми **лошаденка**, **лошадушка**, **лошадка**, **конь** є найбільш частотними. Як правило, це контексти з негативною оцінкою ситуації. **Лошадушка** *худя-худя, приморенная, притомленная*, **лошаденка** *истомилася, не доехала*. **Лошадь** *плачет без рыданья*. **Лошадка** *бесхвостиньякая*. **Конь** *недобрый*, що завіз господаря на чужу землю. Про коня згадують у передсмертний час: *вороной, серый конь*. Це переважно пісні про кріпосну неволю, тюремні, солдатські, ямщицькі і навіть жартівливі пісні. У розбійницьких піснях **конь добрый** у контексті підготовки страти його господаря царськими слугами. **Конь** і **лошадь** у фольклорних текстах уособлюють:

– **погрозу**: *А мы коней выпустим, выпустим, ой дид-ладо, выпустим, выпустим! А мы коней переймем, переймем, ой дид-ладо, переймем, переймем!* [7, с. 263];

– **печаль**: *Что лошадушка под ним, под добрым молодцем, лошадушка под ним худя-худя; что худым-то худя под добрым молодцем, крепко она приморенная, притомленная* [7, с. 44];

– **розбій**: *«Ты скажи, скажи, сиротка, с кем разбой держал?» «Не один я держал, с тремя товарищами, первуй мой товариш – ночь темная, другой мой товариш – конь, добра лошадь, третий мой товариш –*

стально ружье» [7, с. 59]; А как третий мой товарищ – то мой добрый конь [7, с. 56];

– нещастя: *Пособравшись, дочь поехала, поехала дочь, не доехала, среди лесу остановилася: лошаденка истомилася, лошаденка истомилася [7, с. 227]; Камень растет, камень растет, камень растет без кореня, лошадь плачет, лошадь плачет, лошадь плачет без рыданья... [7, с. 71];*

– розлуку: *Сторона ль ты, моя сторонушка, сторона ль моя незнакомая! Что не сам-то я на тебя зашел, что не добрый меня конь завез [7, с. 116];*

– смерть: *Отведите-ка вы моих вороных коней моему батюшке... [7, с. 26]; А продай кони, продай мои серы, поховай ты меня, поховай ты меня... [7, с. 94];*

– погрозу: *Боярыня-сударыня, я и сам сойду, я и сам сойду, три беды снаряжу, ах, первую беду – ворона коня сведу, а другую беду – твою дочь уведу, а третью беду – самое тебя уб'ю [7, с. 65];*

– недобру звістку (про смерть або тяжку хворобу): *Отведите-ка вы моих вороных коней моему батюшке... [7, с. 26]; А продай кони, продай мои серы, поховай ты меня, поховай ты меня... [7, с. 94];*

– страх перед нещасливим заміжжям з нелюбом, старим нареченим: *С той травы, с той травы и я с той травы викормлю коня, викормлю, викормлю и я викормлю, выглажу его, поведу, поведу, поведу я коня к батюшке: «Батюшка, батюшка, родной мой, ты прими, ты прими. Ты прими слово ласковое, полюби слово приветливое, не отдай, не отдай, не отдай меня за старого замуж, старого, старого и я старого насмерть не люблю, со старым, со старым, я со старым гулять не йду!» [7, с. 180];*

– нещасливе сімейне життя із жорстоким чоловіком (дружина запряжена у віз замість коня): *Купи, муж, лошадку, хоть безхвостиньку! [7, с. 667];*

– багатство на тлі голодної смерті бідних: *Пешая к обедне не ходит – все бы ей в богатых колымагах, все бы она в коляске, все бы ей кони вороные, все бы ей кареты золотые, все бы ей ребята молодые, все бы молодые, холостые, бедная малая птичка, малая птичка синичка, сена косить не умеет, стадо ей водить не по силе, гладом, я птичка, помираю [7, с. 299];*

– утрату: *Пробудись, душа, отецкий сын, отвязался твой добрый конь от столба, столба дубового, от колечушка серебряного, от другого позолоченного. Что ворвался твой добрый конь он во мой любимый сад и примял он всю травушку и муравушку... [7, с.124].*

Інколи наявні контексти, у яких кінь асоціюється з:

– пошуками багатства, щасливого подружнього життя: *А я тебе зять буду, твою дочку взять хочу; сто сорок приданого, коня з номерами, завешан махрами [7, с. 99]; Конь воду выпивал, копытами выбивал. Нашего хозяина, нашего богатого дома не случилось. Поехал наш хозяин,*

поехал наш богатый в Питер-город погулять. Привез наш хозяин, привез наш богатый питерскую умную [7, с. 96];

– бажаного нареченого: *Вон едет мой милый на вороном коне, на вороном коне в белом балахоне* [7, с. 113];

Лексема *волки* має негативне забарвлення, асоціативний зв'язок зі смертю: *Божья церква – небо ясное, образа ведь – звезды чистые, а попами – волки серые, что поют про наши душеньки* [7, с. 6].

Лексема *коровушка* супроводжує вдалі стосунки між молодими людьми: *Там девчонка коровушку дошла, подоимши молочко нацедила, процежёмши, дружка Ваню пошла* [7, с.7]; є символом тяжкої праці: *Ты поди, моя коровушка домой, пропади, моя головушка, долой!* [7, с. 184].

Лексеми *медведица*, *соколы*, *голубушки* представляють певні сімейні соціальні статуси: *Как и свёкор говорит: «К нам медведицу ведут». А свекровь говорит: «Надоедицу ведут»...Как медведица-то во тёмном лесу, свекровь-мачеха. Деверья вы, соколы, у вас жены таковы. Вы, золовушки, вам самим замуж идти. А вы, тётушки, вы, голубушки! Я поставлю на порог да в три шеи до ворот!* [5, с. 95].

Лексема *заинька* – молодий хлопець: *Пошёл добрый молодец вдоль карагуду,заинька белая* [7, с.100].

Лексеми *куница*, *лисица*, *горностайка*, *зайка* уособлюють ієрархію соціальних статусів людини: *Поедемте, братцы, да в лес на охоту, Наловимте, братцы, разных зверьков много, убьемте зверьков, братцы, – всем-то им по зверю: попу-то – куницу, дьякону – лисицу, а дьячку-то бедному – белу горностайку, пономарю-то горюну – хоть серого зайку, прос вирне-горюше – хоть заячьи уши, чтоб они не мешали, – с девкой обвенчали!* [7, с. 150].

Лексема *бобер* символізує переслідувану людину: *На могилушке моей растет ковыль-травонька, в головах кастет горькая полынушка, во резвых ногах стоят звери лютые: разорвут мое тело белое, растаскают мои костоньки по дикой стети!* [7, с. 398–399]; *Во этой во речке купался бобёр, купался, не купался, весь вымочился; на горку взошёл, отряхивался, отряхивался, оглядывался: «Не рыщет ли кто, меня, бобра, ищет?» Охотнички рыщут, чёрна бобра ищут. Хотят бобра бить, хотят бобра застрелить, Маше шубу сшить, бобром опушить* [7, с. 18].

Лексико-семантична група «Птахи» складається із таких лексем: *соловей, соловушка, соловьюшки, пташка, пташечка, кукушечка, голубчик, лебедь, лебёдушка, лебедята, жавороночек, сокол, соколичек, соколиха, гуси-лебеди, орёл, ворона, ласточки, касаточки, перепел, перепёлочки, пава, утка, утица, утята, селезень, селезенюшка, петух, горностаюшка, журавль, чиж, клест, сова, гуси, чирята, воробьи, воробейко, грачихи, галочки, рыболов, дятел, кулик, цапля, чечёт, синица, снегирь, ворона, сорока*. У текстах народних ліричних пісень функціонують постійні епітети, що характеризують птахів: *пташка вольная, кукушечка горькая,*

голубчик сизый, лебедушки белые, жайворонок раз молоденький, сокол молодой, ясный, черноперый, орёл сизый, черный, ворона чёрная, долгоносая, селезёнушка сиз-касатенький, утушка серая, ласточка белая, синичка непышная, сорока щекотливая тощо. Найбільш частотними є такі лексеми, як *соловей, соловушка, соловьюшки, пташка, пташечка, кукушечка, сокол*. Птахи уособлюють печальну звістку про:

– тяжку долю на чужині у кріпацтві, про сирітську долю, неволю: *Ах ты, пташка, пташка вольная! Ты лети, лети в мою сторонушку, ко батюшке во зеленый сад, а к матушке во нов терем. Ты неси, неси соловушка, ах, батюшке да низкий поклон, а матушке челобитьице* [7, с. 227]; *Во лесу, лесу дремучем тут поет, поет соловушка, тут кует горька кукушечка, да никто ее голоса не слушает,- одна слушает сиротинушка, сиротинушка, сenna девушка* [7, с. 265];

– нещасливе заміжжя в чужому краю: *На четвёртом годике пташкой полечу, горькой пташечкой, кукушечкою, Сяду я у матушки в зеленом саду, на любиму яблоньку на матушкину, горькими слезами я весь сад потоплю. Тяжелыми вздохами весь сад посушу, закукую в садике жалобнёхонько, горькими причетами я мать разбужу... У нас во садите за пташка поёт, жалобною песенкой сердечушко рвёт... Пташечки не бей: пташечка-кукушечка – сестрица твоя, прилетела горькая с чужой стороны, со чужой сторонушки, с чужой семьи...* [7, с. 44];

– неволю ув'язнених у тюрмі: *На малинушке соловеюшко громко свищет, по насвисточкам выговаривает; не кукушица во сыром бору скуковала, во неволюшке добрый молодец слезно плачет* [7, с. 19]; *Не кукушечка во сыром бору куковала, не соловушка в зеленом саду громко свищет; добрый молодец в неволюшке сидя плачет* [7, с. 71]; *Ах, что ж ты, мой сизый голубчик, ах, что ж ты ко мне не летаешь? Иль часты дожди крылья мочат? Иль буйне ветры относят?* [7, с. 71];

– утрату дружинами чоловіків на війні: *Заалелась тут кровь солдатская, что не белы лебедушки воскликнули, так воскликнут молоды жены солдатские* [7, с. 116];

– зміну часу: *Гуляла младая до троих я петухов, первые петухи пропели – я не думала домой; вторые пропели – а я в разум не взяла; третьи пропели – заря белая занялась* [7, с. 437].

Лексема *сокол* уособлює:

– молодого ув'язненого чоловіка, *гуси-лебеди, пташечка* в даних контекстах жертви: *Жаворончек размолоденький, сокол ясный, младой. Ножки сопутаны, на глазыньках занавесочки жемчужные, на ноженьках путечки шелковыя: Жаворончек размолоденький, на что рано вывелся, молод вылетел на дикую степь, на Саратовску?* [7, с. 102]; *Как бывало мне, ясну соколу, да времячко: я летал, млад ясен сокол, по поднебесью, я бил-побивал гусей-лебедей, еще побивал мелку пташечку, – как бывало мелкой пташечке пролету нет, а нонеча мне, ясну соколу, время нет;*

сизжу я, млад ясен сокол, я во той ли золотой клеточке, во клеточке – на жестяной нашесточке, у сокола ножки сопутаны, на ножечках путечки шелковыя, занавесочки на глазыньках жемчужные! [7, с. 77].

– агресію, силу, спрямовану на напад, жертвами виступають *лебедь, лебедята, соловей-птица, соловьюшка*: *Как по морю, как по морю, как по морю, морю синему плыла лебедь, плыла лебедь, плыла лебедь с лебедятами; плывши, лебедь, плывши, лебедь, плывши, лебедь окунулася, окунулася, окунувшись, встрепенулася; под ней море, под ней море, под ней море всколебалось. Над ней вился, над ней вился, над ней вился млад ясён сокол, «Убью лебеда, уб'ю лебеда, уб'ю лебеда с лебедятами»* [7, с. 22]; *При долине куст калинушки стоит, на калине соловей-птица сидит. На калине соловей-птица сидит, горьку ягоду-калинушку клюёт...Прилетали к соловью два сокола, взяли. взяли соловьюшку с собою, взяли, взяли соловьюшку с собою, посадили его в клеточку, за серебряну решёточку. За серебряну решёточку, не давали соловьюшке пить и есть, не давали соловьюшке пить и есть, заставляли соловьюшку песни петь...* [7, с. 154];

– молодого закоханого чоловіка, а *лебедь* – дівчину: *Струйка за струйкой – сама лебедь плывет, белая лебёдушка – девушка, белая лебёдушка – девушка, ясный соколичек – молодец* [7, с. 156]. Кохання сокола до соколихи може бути трагічним, нещасливим, у таких контекстах обов'язково представлена лексема *сокол*, що вказує не негативний, агресивний характер дій іншого сокола: *На родимую сторону ясный сокол прилетел, он на ольху молодую тихо-жалостно присел, он головушку повесил, хвост печально распустил. «Что ж ты, сокол мой не весел, призадумался сидиши? Или много горя видел в чужой дальней стороне? Или кто тебя обидел в поднебесной высоте?» «Я в степях, в лесах был во дремучих, соколиху я любил, один сокол чернопёрый у меня её отбил...»* [7, с. 46].

– звістку з далеких земель про долю молодого чоловіка, про його рідних у далекому краю, разом з лексемою *сокол* трапляється лексема *орел*: *На море орёл, на море орёл с соколами говорил: – Полетай, сокол, на родимую сторону, спроведай, сокол, спроведай, сокол, об родителях моих* [7, с. 34]; *Посмотрю ли я на синё море – а уж корабль бежит, как сокол летит* [7, с. 232].

Лексеми *орел, ворона* уособлюють смерть на війні, а лексеми *ласточки, касаточки* – материнські почуття: *Что на кусточке на ракитовом как сидит тут млад сизый орел, во когтях держит черна ворона, он точит кровь на сыру землю, как под кустиком под ракитовым что лежит убит добрый молодец, избит, изранен и исколот весь. Что не ласточки, не касаточки круг гнезда увиваются – увивается тут родная матушка* [7, с. 64].

Перепёлочка, птичка, пташечка вольная – печаль дівчини, що одружилася з невільним, бідним: *Вольная птичка, пташечка перепёлочка*, куда она захотела, туда и полетела, ... горемышную свою песенку запела [7, с. 458]; *В роще калина, темно, не видно, соловьюшки не поют. В роще малина, все стало видно, соловьюшки все поют* [7, с. 142].

Деякі лексеми утворюють пари-символи (чоловік – дружина, хлопець – дівчина): *соловей – кукушка; утка – селезень; гуси, лебеди – пава; снегирь – синички; утка, перепелка, горностаюшка – сокол; синичка – орел: Соловей кукушку подговаривал, подговаривал, всё обманывал: полетим, кукушка, во тёмны леса, мы совьём с тобой тепло гнёздышко* [7, с. 186]; *Вниз по реченьке, вниз по быстренькой там плывёт утка да со селезем. Впереди плывёт селезенюшка, селезенюшка, сиз-косатенькой, а за ним плывет сера утушка. «Ты постой, постой, селезенюшка! Ты постой, постой, селезенюшка! Ты постой, постой, сиз-косатенькой! Ой, и лучше б нам да уместе плыть, да уместе плыть, нам не розниться. Промеж нас прошла быстрая река, быстрая река – разлука моя!»* [7, с. 26]; *По утру-то было раным-рано, на заре было на утренней, на восходе красного солнышка, что не гуси, братцы, и не лебеди со лузей, озер подымалися, подымалися добрые молодцы, добрые молодцы, люди вольные, всё бурлаки понизовые...* [7, с. 204]; *Тут летела пава через синие моря, уронила пава с крыла пёрышко, уронила пава с крыла пёрышко, мне не жалко крыла, жалко пёрышка* [7, с. 85]; *Ах, свет сера утица! Потопила малых детушек и в меду, и в патоке, и в ястве сахарном! Ах, свет сера утица, викунай малых детушек из мёду, из патоки, из яства сахарного!* [7, с. 583]. *И я улицею – серой утицею, через черную грязь – перепелицею, подворотеньку пойду – белой ласточкою, на широкий двор взойду горностаюшкою. На крылечушко взлечу ясным соколом, во высок терем взойду добрым молодцом!* [7, с. 654]; *На море синичка непышна была, непышна была, пиво варила, солоду купила, солоду купила, хмелю займы брала. Черный орёл пивоваром был... Снегирь по сеничкам похаживает, совушку за ручечку поважливает... «Что ж ты, снегирюшка не женишься?» «...Взял бы пернатку – это матку моя; Взял бы чечетку – то тётка моя; взял бы пестричку – сестричка моя; взял бы я ворону – долгоногая она; взял бы сороку – щекотливая она. За морем есть перепёлочка,.. я бы поехал, за себя её взял, наперёд себя журавля послал»* [7, с. 329].

У піснях птахи можуть асоціюватися з певними соціальними статусами людей, членів суспільства. *Синица* є оповідачем, решта персоналій поділяються на тих, хто наділений владою (*орел*), релігійним саном (*перепел, ворон, грачики, галочки*), аристократичним титулом (*сова, гуси, утята, лебеди, лебедушки*), має належність до найнижчих суспільних станів (*чирята, воробьи*), до професії (*клевст, чиж, риболов, дятел, сокол, кулик, цапля, чечёт*), до певної шкали вікової градації (*ласточки,*

касаточки, ворони), до певних психологічних типів (кукушка, сорока): Протекло тёплое море, слетались **птицы** стадами, садились **птицы** рядами... Спрашивали малую **птицу**, малую **птицу синицу**... **Орел** на море – воевода, **перепел** на море – подъячий, **петух** на море – целовальник, **журавль** на море – водоливец: то-то долгие ноги, то-то французское платье: по обельному зёрнышку ступает! **Чиж** на море – живописець, **клевст** на море – портной мастер, **сова** у нас на море – графиня: то-то высокие брови, то-то веселые взгляды, то-то хорошая походка, то-то жёлтые сапожки, с ножки на ножку ступает, высокие брови подымает. **Гуси** на море – бояре, **утята** на море – дворяне, **чирята** на море – крестьяне, **воробьи** на море – холопы: везде **воробейко** срыгает, бит **воробейко** не бывает. **Лебеди** на море – князи, **лебёдушки** на море – княгини, **жёлна** у нас на море – трубачей, **ворон** на море – игумен: живет он всегла позади гумен. **Грачики** на море – старцы, **галочки** – старочки-чернички, **ласточки** – молодушки, **касаточки** – красны девочки, красная рожса – **ворона**, ... **рыболов** на море – харчевник, **дятел** на море – плотник, ... **сокол** у нас на море – наездник; ... **кулик** на море – рассыльщик, **кукушка** – то – вздорная кликушка, **блинница** на море – **цапля**, чечёт – гость торговый. **Сорока** – то у нас – щеголиха... [7, с. 299].

Лексико-семантична група «*Комахи*» представлена такими лексемами: *комарик, слепец, муха*, об'єднаними в системні пари «чоловік – жінка»: **Комарик большеглазенький**. *Что задумал наш комарик жениться, что задумал наш комарик муху взять. Прилетел слепец – муху расхаял...* [7, с. 183].

Із російської фольклорної традиції в авторську пісенну творчість увійшли тільки деякі образи-символи з тематичного поля «*Тварини*». Це *ворон, конь, лебедь*. В авторській традиції *ворон* і *конь* уособлюють смерть, а *лебедь* – вірність один одному в коханні.

Отже, тематичне поле «*Тварини*» є широко представленим в українській та російській фольклорній традиції. Зазначені архетипи сформовані в найдавніші часи і відображають особливості світосприйняття, ментальні риси народів. В українському фольклорі виявлено три лексико-семантичні групи: «*Свійські тварини*», «*Птахи*» і «*Комахи*». У групі «*Свійські тварини*» найбільш активними є лексеми *кінь* і *вівці*, у групі «*Птахи*» – *орел, сокіл, зозуля, голуб*. Група «*Комахи*» непродуктивна. У російському фольклорі представлено три лексико-семантичні групи: «*Свійські та дикі тварини*», «*Птахи*», «*Комахи*». У групі «*Свійські та дикі тварини*» найбільш частотними є лексеми *конь* і *волок*, у групі «*Птахи*» – *соловей, лебедь, орел, ворон*. Група «*Комахи*» малопродуктивна. Відмінності спостерігаються й у прихованому символізмі образів. Так, в українській традиції *кінь* здебільшого є уособленням молодого хлопця, козака. *Кінь* супроводжує його як у будь-яких побутових ситуаціях, так і у військових баталіях. У російській

символічній системі *конь* є уособленням смерті або великого нещастя, звісткою про трагедію. *Корова* в українських піснях – символ майнового статусу нареченої, у російських, крім того, – вдалі стосунки між закоханими. Суттєві відмінності спостерігаються в системі символів у лексико-семантичній групі «*Птахи*». У свідомості українців птахи відображають переважно характерні риси закоханих чоловіка й жінки, у російському світосприйнятті птахи пов'язуються насамперед із соціальними статусами членів суспільства.

Література

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: пісні, прислів'я, загадки, скоромовки / [упор. Н. С. Шумада]. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
3. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Высшая шк., 1989. – 434 с.
4. Радченко О. А. Лингвофилософские опыты В. фон Гумбольдта и постгумбольдтианство / О. А. Радченко // Вопросы языкознания. – 2001. – № 3. – С. 96–145.
5. Радченко О. А. Понятие языковой картины мира в немецкой философии языка 20 века / О. А. Радченко // Вопросы языкознания. – 2002. – № 6. – С. 140–160.
6. Русское народное поэтическое творчество: [хрестоматия] / [ред. А. М. Новикова]. – М.: Высшая школа, 1987. – 511 с.
7. Русский фольклор / [сост. и прим. В. Аникина]. – М.: Художественная литература, 1986. – 367 с.
8. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика / [упор. Г. К. Сидоренко]. – К.: Дніпро, 1964. – 586 с.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2010 р.

УДК 811. 373 = 162.1

Г. В. Зимовець

ПРОБЛЕМА МОТИВОВАНОСТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Зимовець Г. В. Проблема мотивованості власних назв.

Статтю присвячено розглядові проблеми мотивованості ергонімів у контексті семантичного статусу пропріативів. Автор виділяє чотири основні типи мотивованості власних назв: описову, метонімічну, метафоричну та символічну. Крім того, простежується зв'язок між типом мотивованості та виконуваною онімом функцією.

Ключові слова: мотивованість, ергонім, метонімія, метафора, символ.

Зимовець Г. В. Проблема мотивированности имен собственных.

Статья посвящена рассмотрению проблемы мотивированности эргонимов в контексте семантического статуса проприативов. Автор выделяет четыре основных типа мотивированности имен собственных: описательный, метонимический, метафорический и символический. Кроме того, устанавливается связь между типом мотивированности и выполняемой онимом функцией.

Ключевые слова: мотивированность, эргоним, метонимия, метафора, символ.